

Možnostna	234
Nikalna	235
Hierarhičazijska	242
Udeleženska	250
Časovnostna	252
Skladenjskonaklonska	259
Gotovostna	271
Stopnjevitostna	275
Čustvenostna	281
Aktualnostna	286
Členitev besedila s premori	297
Prozni ritem	307
Pretežno skladenjska interpretacija umetnostnega besedila	315
III	
Esej o slovenskih besednih vrstah	321
Teorija besedotvornega algoritma	335
Strukturalno pomenoslovje besed	347
K izrazju in pojmovanjem slovenske frazeologije	361
IV	
Skladnja tradicionalne slovnice	371
Skladnja osnovnošolskih učbenikov	379
Tesničrjevska skladija slovenskega knjižnega jezika ..	389
Kazala	
Stvarno kazalo	417
Imensko kazalo	476
Navajani viri (po avtorjih in krajih) — abecedno	480
Abeceda simbolnih grafov	486

I

Skladnja

1 Skladnja (gr. *syntaxis*)¹ je osrednji del slovnice, nauka o pomenski (pomenonosni) strani jezika. Višja od skladijske ravnine je ravnina (večpovednega) besedila; najmanjša vrsta besedila pa je poved, in sicer enostavna, naj bo glagolska² (*Dežuje, Poletij sonce vzhaja bolj proti severu*) ali neglagolska³ (*Dež, vključno s pa- in polstavki (Mhm, Čakajoč na Godota)*).³ Od skladijske nižje ravnine je oblikoslovna, pri čemer oblikoslovje ni drugega kot nauk o klasičiranem (urejenem) inventarju oblik jezika za skladijsko službo. Oblike so nam tako skloni, osebe, načini, nakloni itd. kakor tudi besedne vrste same. Skladija torej uči, kako se že same besedne vrste in njihove oblike uporabljajo v (najmanjšem) besedilu (povedi)⁴ ter kako se iz besed in besednih zvez ter njihovih oblik delajo nove, večje enote, tj. besedne zveze, stavki in zveze stavkov ter kako se nato vse troje spet dviga v sporočila z obliko povedi.⁵

* Prva objava.

¹ Grško *σύνταξις*: sestava, razvrstitev, uprava, naredba, ustroj, organizacija (po Doklerjevem slovarju).

² Glagolski so tisti stavki, ki imajo osebno glagolsko obliko, neglagolski pa tisti, ki osebne glagolske oblike nimajo. Vse povedi, razen v navedkih, kjer so (po viru) večinoma pisane z malo, so v vsaj knjigi pisane z veliko.

³ Pastavki so medmetni (*Oh!*), zvalniški (*Janezi!*) in členkovni (*Da?*), polstavki pa so drugi neglagolski stavki, bodisi da si jih zamišljamo, da so nastali iz glagolskih (*Sedeč za mizo, bere časopis* ← *Medtem ko sedi za mizo...*, Njene roke, *vajene dela*, so za trenutek počile v naročju ← ... *ki so vajene dela...*) ali pa so besednozveznega postanka: *Hoditi bos* ← *hoditi bos, Slovo od mladosti* ← *slovo od mladosti* ipd.

⁴ Prim. J. Toporišič, Dve lekciji za usmerjeno izobraževanje, JIS 1979/80, str. 123—126, in sicer del Jezikovne ravnine.

⁵ Večinoma se skladija ukvarja samo s povedjo: Slovenska slovnica (dalje Ss) 1956 o skladiji na sploh ničesar ne pove, ampak takoj preide na obravnavo povedi raznih vrst. Gotovo se opira na Breznikovo Ss 1934, str. 197: »Skladija (sintaksa) je nauk o stavku in njegovih posameznih členih«, le ponekod, zlasti

3 Za oblikoslovje smo že rekli, da je tisti del nauka o jeziku, ki proučuje besedje s stališča njegove skladenske vloge (teorija besednih vrst), še posebej besedne pregibalne vzorce, ki enotam iste besedne vrste dajejo oblike za drugotno, neprvotno skladensko službo.¹¹ Če vzamemo, da imajo t. i. imenovalne oblike besed prvotno skladensko vlogo (imenovalne oblike samostalniške in pridevnike besede so v imenovalniku, glagola pa v nedoločniku), vidimo, da se dajo v prostem stavku (tj. stavku z enim povedkom) — zaznamujemo ga z S — stavčnočlensko rabiti le predmetno-pomenske besede, odpadejo pa iz njega vse tri slovnici in medmet, ker tudi členek (in eventualno veznik) v stavku le gostuje. Poglejmo po vrsti.

Različne skladenske vloge besednih vrst potrjujejo naslednje enote:

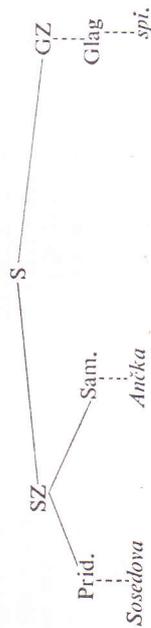
- (1) Sosedova Ančka spi
- (2) Sosedova Ančka je tiho
- (3) Sosedova Ančka je danes tiho
- (4) Sosedova Ančka je danes že tiho!¹²

nauk v tej knjigi (sestavek Besedne zveze ali stavčne fraze.) Poleg zvez s priložnostnim in povedkovim določilom ter povedkovim prilastkom imamo še vezavne zveze (*željen senzacije, gaziti blato*) in priložne (*delati ves dan*).

¹¹ Pregibalne torej v smislu nasprotij sklanjanje, spreganje, tvorba glagolskih oblik, stopnjevanje, premena po spolu, tj. pregibanje v ožjem pomenu, in če je še kaj takega, ne pa v tem smislu, koliko imamo sklanjatev ali spregatev, katera beseda gre v kateri vzorec ipd., ker se s tem ukvarjamo oblikoslovje.

¹² Take zveze lahko izrazimo tudi s simboli (okrajšavami besednih vrst in njihovih kategorij). Za primer vzemimo poved *Sosedova Ančka spi*: to se da izraziti kot SZ + GZ (tj. samostalniška zveza + glagolska zveza), v mednarodni simbolizaciji NP + VP, tj. nominalna in verbalna fraza (phrase); če simboliziramo samostalnišnik ali glagol, pišemo Sam ali Glag (da Sam ločimo od S, ki pomeni poved, pravzaprav njen prvi neodvisni stavek).

V t. i. tvorbeni slovnici se stavki prikazujejo tvorbeno. Izhaja se zmeraj od simbola S (tj. od misli, ki jo hočemo izraziti v prostem ali podredno zložnem stavku ali v prvem stavku priredja oz. soredja), nakar sledi nastajanje povedi, kakor si jo teorija pač zamišlja, v t. i. nizih vse do stopnje na koncu, ki jo prepoznamo iz govora. Torej za *Sosedova Ančka spi*:

Vprašanje pomožnika *je* (in drugih) pustimo za enkrat na pol odprto, tj. vzemimo ga kar kot glagol,¹³ čeprav tak, ki ima ob sebi nujno določilo (povedkovo).

V (4) je *že* členek, prvina drugega stavka; tega si lahko razvijemo npr. tako:

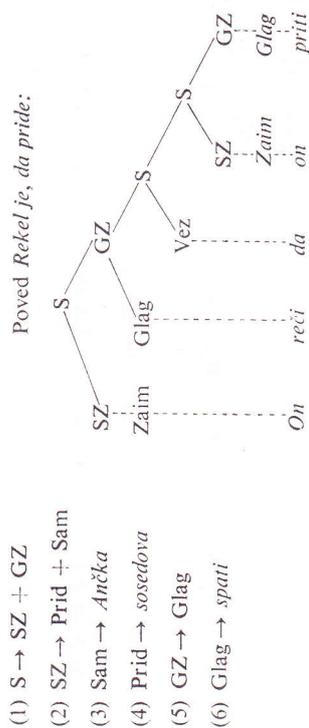
(5) *Sosedova Ančka je danes tiho*, včeraj/prej ipd. *ni bila*.¹⁴ Medmet je stavek, ne more postati del stavka, tj. njegova sestavina (stavčni člen), kakor je npr. pridevnik *sosedov*, samostalnišnik *Ančka* ali glagol *spi*. V primerih, kot je spodnji, kjer sta v enem delu dva medmeta,

(6) *Oh joj, sosedova Ančka spi*.

imamo zvezo dveh stavkov, tj. S..S (... med S-oma pomeni soredje). Tega ne smemo mešati z rabo, kot jo imamo v

(7) *Z Ančko je joj* kjer je *joj* povedkovnik.

To se da prikazati tudi negrafsko, linearno, in sicer tako, da spet začnemo z najvišjim simbolom, nižjega pa »prepišemo« za puščico, ki kaže v desno (zmeraj samo po enega), in najprej osebkov, nato povedkov del stavka:

Sam iz leve SZ je praktično imenovalniški (Sam), Glag pa v 3. osebi (Glag), v prvi le pri *jaz/mi/mitdva*, v 2. pri *ti/vi/vidva*. Prva beseda se avtomatično piše v zeliko začetnico, ker je začetek govorne enote, osebne zaimke in sploh vse, kar se ponavlja, je treba še »sfrizirati«, da dobimo obliko, ki nas ne moti. O tvorbeni slovnici je tudi poljudno pri nas pisal J. Orešnik, npr. Vabilo k preučevanju transformacijske generativne slovnice, JIS 1967, str. 83—86.

¹⁴ O tem gl. v razpravi o besednih zvezah v tej knjigi str. 39—130.
¹⁵ To je metoda izpopolnjevanja, ki nam odkriva pravi pomen člena, sicer pomensko določenega tudi s sobesedilom in sopolžajem.

Vezniki implicirajo dvostavnost, in sicer prirednega (S+S) ali podrednega (S/S)¹⁵ tipa:

(8) Sedimo in pišemo

To načeloma velja tudi za priredne zložene besedne zveze, npr.:

(9) Oče in mati sta doma

kar pomeni

(10) Oče je doma in mati (je doma)

Vendar priredno zložene zveze besed navadno ne razstavljamo v dvostavnost. Primer za podredno zvezo stavkov:

(11) Tone je rekel, da bo doma

Isto velja za kot v primerih tipa *Ana je mlajša kot Ivanka in Veronika*, kar pomeni 'Ana je mlajša, kot sta Ivanka in Veronika'. Najbolje je, da kot podredno zvezo pojmujeemo tudi zvezo stavka s polstavkom (S):¹⁶

(12) Sedež za mizo, pišemo

Predlogi so besedna vrsta, ki se da rabiti samo ob neimenovalniških samostalniških oblikah:

(13) Oče je v mestu

V bistvu za samostalnike gre torej tudi v primerih s prislovom:

(14) Ali tudi ti prihajaš od tam?

tj. npr. *od sosedla*.¹⁷

Skloni so sredstvo, s katerim se samostalniške besede usposablajo za neprvotne vloge:

(15) sedež modrosti

(16) vdan očetu

¹⁵ Simbol priredja nam je +, podredja /, čeprav je podredno razmerje mogoče izraziti že s tem, da podrejeno pišemo nižje od nadrejenega.

¹⁶ Simbol polstavka je prečrtani \$, kot da ne gre za celoto, ampak za ulomčnost.

¹⁷ Iz tega sledi dedukcija (odvod): vse kar sledi predlogu, mora biti sam. oz. sam. besedna zveza.

tj. neimenovalniška samostalnika tu nista osebka, ampak prvi prilastek, drugi predmet (dopolnilo), včasih ob pomoči predloga:

(17) biti za botra

V tem primeru je samostalnik skupaj s predlogom povedkovo določilo.

Osebe so sredstvo ujemanja glede na udeležence sporočanja:

(18) Jaz govorim

(19) Ti govoriš

(20) Govori Ančka (ona)

tj. v tvorniku kažejo na prvi delovalnik (na vršilca dejanja ali nosilca stanja), ki je udeleženec (tj. govoreči ali ogovorjeni) ali udeleženec pogovora.

Skloni pri pridevniku so nekake vezi samostalniške besedne zveze.

(21) naša ljuba Katra

in isto je s spolskimi in številskimi oblikami pridevniške besede in povedkovnika, ko je pregiben:¹⁸

(22) Tone● je zdrav●

(23) Tone● je delal●

(24) Slovenska mesta so majhna

Glagolske oblike so sredstvo, s katerimi se imenovalna glagolska oblika (nedoločnik)¹⁹ usposablja za razne vloge v smislu določenih upovedovalnih modifikacij (določitev). In sicer: povedkovega določila

(25) Noče delati

sicer pa za časovne vloge v raznih naklonih, to pa v povednem:

(26) Delam na njivi

¹⁸ O povedkovniku prim. moj članek Še k teoriji besednih vrst, posebno predikativa, JIS 1979/80, str. 201—205.

¹⁹ To je naše poimenovanje glede na to, da z nedoločnikom lahko tvorimo besedne zveze: *hoditi* → *hoditi bos*, *hoditi počasi*, *hoditi po cesti*, *hoditi za komi*, *morati hoditi* ipd. Ta oblika se v glagolskem stavku nato izraža osebno (*Cene hodi bos*) oz. se ta osebna oblika zamenja z drugo neosebno, mednje pa gre tudi samostalniška in drugačna raba nedoločnika: **Cenetova haja bos*, *Daj mi piti in jesti* ← 'Daj mi, kar bom pil in jedel'.

- (27) Delal sem na njivi
 (28) Delal bom na njivi
 (29) Delal sem bil na njivi
 ali v pogodnem naklonu:
 (30) Delal bi na njivi
 (31) Delal bi bil na njivi

Nečasovna je vloga v velelniku²⁰:

- (32) Delaj na njivi

Glede na skladienjsko mesto delovalnikov imamo tvornik in trpnik:

- (33) Otavo smo pokosili v enem tednu
 (34) Otava je bila pokošena v enem tednu

Druge glagolske oblike služijo za jedra t. i. polstavkov:

- (35) Sedeč za mizo, so zbirali fižol
 (36) Stopivši v gostilno, je Janez prisedel k mizi gospodarjev
 in sicer na različnih mestih stavčne strukture (zgoraj imamo deležja
 dobnosti, ki izražajo okoliščino), medtem ko se za razvijanje udele-
 žencev rabijo druge glagolske oblike, občuteno polstavčne le, če so
 na določenem mestu:

- (37) Kmetje, sedeči za mizo, so modro molčali

proti

- (38) Za mizo sedeči kmetje so modro molčali

ali

- (39) Dojenček, najden pred vrati// ozebel v prstke, je...

proti

- (40) Pred vrati najdeni dojenček/V prste ozebljeni dojenček

je...

ali z eno samo možnostjo glede na besedni red

²⁰ Vendar se za pretcklost velelnik ne uporablja: prim. *Delaj sedaj, Pridi jutri, ne pa *Delaj včeraj.*

- (41) Ga bo minila želja, razgrajati po Dunaju
 (42) Šel je pit

S tem so izrpane vse glagolske oblike razen glagolnika, ki pa je kot samostalni zmeraj le del stavka:

- (43) Ga bo že minila želja po razgrajanju na Dunaju

Stopnjevanje je pomenoslovna (besedotvorna) zadeva:

- (44) Moja je lepša ko tvoja

- (45) Najlepša od deklic je Urška bila.

Pregibanje po številu je prav tako le v službi pomenitosti, ne skladnje:

- (46) Fant je odšel k vojakom / Fantje so odšli k vojakom
 sicer pa še sredstvo za ujemanje:

- (47) Brežice so mesto, Mostec je vas

- (48) Ti si še mlad, zato lahko veliko delaš, ne da bi bil truden

- (49) Vidva sta še mlada

- (50) Vi ste še mladi

4 Nezložene (gole) besedne zveze lahko razširimo v zložene besedne zveze treh vrst: podredne, priredne in pristavčne.²¹

	Podredno	Priredno	Pristavčno
Sam.	<i>naš Andrej</i>	<i>Andrej in ribe</i>	<i>Andrej, ribolovec</i>
Prid.	<i>nor na metulje</i>	<i>nor in nelep</i>	<i>mlad, življenja željen</i>
Prisl.	<i>danes zjutraj</i>	<i>danes in jutri</i>	<i>danes, zjutraj</i>
Glag.	<i>začnem delati</i>	<i>delati in počivati</i>	<i>živeti, delati</i>
Povdk.	<i>začeti delati</i>	<i>drag in všč</i>	<i>drag, všč</i>
Člen.	<i>menda ja</i>	<i>da in ne</i>	<i>ja, pač</i>
Medm.	<i>o joj</i>	<i>oh in ah</i>	<i>oh, oh</i>

²¹ Tu niso upoštevane soredne zveze tipa *O domovina!*, kjer stoji eden ob drugem medmet in zvalnik (morda so tudi zvalniki medmeti); to je nastalo z zlivanjem dveh pastavkov, tj. *O!* in *Domovina!*.

Neglagolski stavki imajo različne oblike, najraje imenovalniške samostalniške. O tem se najlaže pričramo iz naslovov pesmi, npr. iz Prešernovih Poezij. Če izvzamemo *Zabavljive napise*, imajo naslovi naslednje značilnosti:

4.5.1.1 Imenovalniških stavkov je 34, od tega 17 golih, izmed njih 2 izpridevniške posamostaljena (*Prošnja*, *Ukazi*, *Mornar*, *Soldaška*, *Zdravljica*, *Zapuščena*, *Dohtar*, *Učencec*, *Lenora*, *Prekop*, *Ribič*, *Glosa*, *Gazele*, *Sonetje*, *Magistrale*, *Uvod*, *Krst*), 17 pa s pridevniškim prilastkom, od tega 11 z levim (*Zgubljena vera*, *Nezakonska mati*, *Turjaška Rozamunda*, *Judovsko dekle*, *Povodni mož*, *Neiztrohjeno srce*, *Ženska zvestoba*, *Nova pisarija*, *Prva ljubezen*, *Sonetni venec*, *Zabavljivi sonetje*), 6 pa z desnim samostalniškim prilastkom, in sicer 4 z golim rodilnikom, le da stoji enkrat na levi (*Hčere svet*, *Sila spomina*, *Zdravilo ljubezni* /če to ni dajalnik/, *Sonetje nesreče*), 2 prilastka pa sta predložna (*Slovo od mladosti*, *Krst pri Savici*).

Rodilniški samostalniški stavek je en sam, in sicer predložni (*Od železne ceste*); možni bi bili tudi časovnega tipa (npr. *Tistega lepega dne*). Sorazmerno pogosti so dajalniški stavki, od tega 4 goli (*Strunam*, *Dekletam*, *Pevcu*, *Zvezdogledam*), eden z desnim samostalniškim ujemalnim prilastkom (*Matiji Čopu*) in eden goli predložni (*K slovesu*). Dajalniški stavki so morebiti tipični za liriko. Tožilniški naslovi so le predložni (*V spomin Valentina Vodnika*, *V spomin Andreja Smoleta*, *V spomin Matije Čopa*), vsi trije namerni. (Čisti tožilniški stavki bi bili tipa *Tiste dni* ali *Tri dni in dve noči*.) Orodniški naslov je predložni krajevni (*Pod oknam*), prislovni je en sam (*Kam?*), ki pa se čuti kot izpustni glagolski. Končno je en sam tudi glagolski, veleliniški (če znamo latinsko, sicer pa samostalniški z desnim določilom): *Memento mori*.

Posebno v strokovnih knjigah so praktično sami samostalniški naslovi. Za primer vzemimo Ss 1956, poglavje *Glasovne prvine*, kjer imamo izključno samostalniške besedne zveze, in sicer 16 golih imenovalniških (*Uvod*, *Govorila*, *Samoglasniki*, *Soglasniki*, *Zlog*, *Zev*, *Dvoglasnik*, *Prilikovanje*, *Podvajanje*, *Enakozvočnice*, *Preglas*, *Mehčanje*, *Premena*, *Premet*, *Prevoj* ter *Poudarek in melodija* /zadnji je priredno zložen/), razširjenih je 6, od tega 3 z levim prilastkom (*Glasovne prvine*, *Medsebojni vplivi*, *Glasovne spre-membe*), 3 pa z desnim (*Glasovi slovenskega zbornega jezika*, *Vezanje glasov*, *Spremembe polglasnika*).

Že v publicističnih besedilih se pojavljajo bolj pisani naslovi: Izpisali smo ponedeljkovo Delo (6. IV. 1981), in sicer 1. stran in samo glavne naslove (torej ne tudi nadnaslovov, mednaslovov ipd.). Naslovne povedi so enostavne, in sicer: glagolskih je 7, čeprav večinoma z izpustom (razmerje 2 proti 5: *Nemiri so bili napad na albansko narodnost*, *Donava*, *Tisa in Sava se počasi umikajo*, *Štafeta mladosti v Srbiji*, *Kuralt spet prvak v veslatomru*, *Terorist Moretti ujet*, *Vodja udara v tujini*, *drugi v tajskih ječah*, *Haig: ZDA polnopraven pogajalski partner* — zadnji dve povedi sta dvostavni), 8 je samostalniških imenovalniških, in sicer različnih tipov: (1) *Šesti april*, (2) *Privlačna gimnastika na Kodeljevem*, *Poskusno reševanje v Lescah in Mariboru*, (3) *Vreme danes*, *Ozračje dobrih odnosov*, *Pogovor Moisova in Carilla*, *Srečanje zbiralcev značk*, *Uspeh Olimpije v Titogradu*, *Protest proti bojem v Libanonu*. Na koncu sta dve samostalniški prislovni enostavni povedi: *Za zaščito socialističnih dosežkov* — namerna, *Po Genscherjevem obisku v Moskvi* — časovna.

4.5.1.2 Pridevniške enostavne povedi so redkeje. Imamo jih npr. v Župančičevi pesmi *Kabiliska* (mišljena je *pesem*), v kateri se v pridevniški vlogi pojavljajo tudi rodilniške in drugosklonske samostalniške zveze:

Slonokoščena!

Črna!

Kunjega plemena!

Pšeničnega zrna!

Z zažetim stasom

visokovzpeth nog!

Z ognjem pod pasom,

za hladno cenjena! —

O predragocena,

najsvrečnejši sem vsenaokrog,

ako si meni namenjena!

V precejšnji meri je stvar individualne odločitve, kako obsežne ostajajo take enostavne tvorbe in ali ostajajo samostojne, tj. povedne. V zgornji Župančičevi pesmi z ene strani lahko opazujemo naraščanje, tj. razširjanje pridevniških stavkov (povedi): na začetku sta dve enobesedni iz pridevnikov, sledita dve dvo-besedni iz rodilniških samostalniških zvez, nato se število besed

poveča na tri, najprej s predlogom (*z začetim stasom / visoko vzpetih nog*), ali pa so večstavčne, torej zložene (*Z ognjem pod pasom, za hladno cenjena*), kjer gre za protivno razmerje, ki ga zelo jasno razodeva vstavljeni tipični veznik (*z ognjem pod pasom, čeprav/vendar za hladno cenjena*). Zadnja zveza (*o predragocena*) je posamostajena pridevniška. Zanimiva je zveza *z začetim stasom / visokovzpetih nog*, kjer se zdi, da ne prihaja do združitve dveh prvotnih zvez v eno (čeprav jo je Župančič pisno tako zaznamoval), ampak se ohranja dvojnost, ki bi se prav lahko okrepila z veznikom: *z začetim stasom in visokovzpetih nog*.

5 Tako kot se besede in besedne zveze družijo v tri vrste zvez, podredne, priredne in sorodne, se družijo tudi stavki. Zveze stavkov so torej podredne (S/S), priredne (S+S) ali sorodne (S..S).

5.1 Pri podrednjih bi lahko prav tako kot pri besednih zvezah ločili vezavne, primične in ujemalne.³⁴ Vezavne bi bile tipa *Pravijo, da v Tomaškovem grabnu strahi, Ne vem, če/ali ti je kdo povedal, Vprašujem te, kam to pelje*.³⁵ Primične zveze so prislovnodoločilne, npr. *Ko se je znočilo, so se prižgale luči, Ker me je postalo strah, sem se vrnil domov, Bilo je mraz, da je drevice pokalo. Ujemalne so prilastkovne: To vprašaj tiste, ki samo govori, pa nič ne delajo, Ščuka je v vodi to, kar je v gozdu volk, Kdor laže, tudi krade, Šel je tja, kjer ni muh. Ujemalnost se pod določnimi pogoji tudi vidi: Ščuka je v vodi to, kar je v gozdu volk; prim. še Kdor laže, ta krade. V primerih kot Kogar je kača pičila, se boji zvite vrvi, imamo prvotno Tisti, kogar je kača pičila,*

ta se boji zvite vrvi. Če hočemo vrsto odvisnosti podati grafsko, lahko uporabljamo isto simbolizacijo kot pri besednih zvezah:

- a) vezavne zveze: S/S *Rekel si, da ne boš pozabil.*
- b) primične zveze: S/S *Bilo je mraz, da je drevice pokalo.*
- c) prilastkovne ujemalne zveze: S/S *To je človek, ki je izgubil prepričanje.*
- č) prisojevalne: S/S *Fant je bil, kot bi ponorel.*

5.2 Simbolizacija in primeri za priredne zveze stavkov:

- (1) S $\wedge$ S: *Tomaž poslušá glasbo in se učí.*
- (2) S $\geq$ S: *Tomaž ne poslušá samo glasbe, ampak se tudi učí.*
- (3) S $\vee$ S: *Tomaž ali poslušá glasbo ali pa se učí.*
- (4) S $\neq$ S: *Tomaž ne poslušá glasbe, ampak se učí // se ne učí, ampak poslušá glasbo.*
- (5) S $\times$ S: *Tomaž ne poslušá glasbe, kajti učí se // se ne učí, kajti poslušá glasbo.*
- (6) S = S: *Tomaž se učí, tj. poslušá glasbo // poslušá glasbo, tj. se učí.*
- (7) S $\Rightarrow$ S: *Tomaž se učí, zato ne poslušá glasbe // poslušá glasbo, tako da se ne učí.*

5.2.1 Tu so zanimive podredne pretvorbe³⁶ zgornjih prirednih stavčnih zvez:³⁷

- (1) ... *poslušá glasbo, ko se učí // se učí, ko poslušá glasbo.*
  - (2) ... *tako poslušá glasbo, kot se tudi učí // se učí, kakor tudi poslušá glasbo.*
  - (3) *Če/Kadar ... ne poslušá glasbe, se učí // če se ne učí, poslušá glasbo.*
  - (4) *Čeprav ... poslušá glasbo, se učí.*
- Med sorodnimi primeri navedimo naslednje:

³⁶ Pretvorba mi pomeni to, kar se s prevzeto besedo imenuje transformacija. Pri tem gre za to, da se približno ista stvar pove na različnih slovničnih ravneh, zlasti skladijsko v tem smislu, kot da je iz enega nastalo drugo. Poleg izraza pretvorba se kdaj, posebno v okviru določenega snopa oblik, npr. glagolskih, uporablja tudi izraz prenos (transpozicija, transfer). Poleg tega oblike še tvorimo: iz *delam, delaj, delal* ipd.

³⁷ Prve pretvorbe, in to podrednih zvez v priredne in drugačne, npr. v premi govor, imamo v Skj 2, 1966, str. 185.

oddati).⁴⁴ Če je beseda naglašena tonemsko,⁴⁵ potem kolikost naglašene samoglasnika ni razločevalna, ker so v slovenščini tonemski zmeraj le na dolgih samoglasnikih, ki poznajo nasprotje dolgi — kratki, ter na ozkih *e* in *o* in na polglasniku, ki kolikostnega nasprotja ne poznajo (in nasprotja pri polglasniku v zadnjem ali edinem zlogu; izjema bi bilo po *stéza* analogni rodilnik množine *stéz*). Nasprotje v pomenu nakazujejo npr. besedni pari kot *brúsi* — *brúsi* (samostalnik množine — 3. oseba ednine), *kosímo* (velelnik) — *kosímo* (sedanjik), *dán* (samostalnik) — *dán* (deležnik na -n glagola dáiti).

Potrditev za skladijsko vlogo teh enot: različni glasovi razlikujejo sklon (miza: mize), spole (lep -a -o), osebe (delam -š -ø), števila (Imaš lepo mizo: Imate lepe mize); mesto naglasa loči npr. sklon (stvári: stvarí), glagolske oblike (prósimo: prošimo); kolikost se rabi za večje oblikoslovne razlike (*titi brát: bití brát*); tonemskost: sklonke razlike (lesti pod mízo: biti pod mízo, kosímo — kosímo).

8.2 Morfemsko⁴⁶ je beseda *miza* dvodelna in tako vse besede, ki se sklanjajo, spregajo ali pregibajo po spolu ali številu): predmetnopomenski morfem je {miz-} 'kos pohištva določene vrste in namena', {-a} pa slovnični (imenovalnik ednine, ženski spol): s prvo lastnostjo je beseda udeležena pri predmetnopomenski zgradbi stavka, npr. *Miza je stala v kotu* (ne npr. *konyj* ali *vlak*), z drugo pa pri njeni skladijskopomenski strukturi, npr. *Miza je okrogla*: *miza* je stvar, torej samostalnik, in sicer v imenovalniku, ter zato v stavčni strukturi osebek (tj. nosilec stanja). Kot taka pa določa tudi spol in število ter osebo pridevniške besede v povedku in osebo glagola. Še bolj se to vidi pri tvorjenih besedah, kakršna je npr. *učiteljiščnica*, tj. 'učenka šole, na kateri se učijo za poklic učenja drugih'.

8.2.1 Tudi vse skladijske enote (besedne vrste in njihove oblike, zveze, stavki, zveze stavkov, povedi) imajo svojo slušno

⁴⁴ Ta razlika se imenuje kolikostna (kvantitativna); pomensko razločevalna enota kolikosti se lahko imenuje kronem: samoglasnik z dolgim kronem ima dve mori, s kratkim pa eno.

⁴⁵ Tonem: tonski naglas, za razliko od jakostnega; pri tonemskem naglasu sicer besede z istim glasovnim sestavom lahko izražajo različne pomenne s tem, da se njihovi naglašeni deli izgovarjajo tonsko nizko (akut) ali visoko (circumfleks) oz. nadože ali padajoče ipd.

⁴⁶ Morfem: nedeljivi del besede ali beseda s samosvojim pomenom: *miz-a*, *miz-ic-a*, *dá-ø*, *čé*.

podobo. To proučuje t. i. fonetika stavka oz. povedi (prva imenovana tudi stavčna fonetika).⁴⁷ Fonetiko stavka zanimajo medsebojne prilagoditve slovanskih slušnih značilnosti, ki jih besede prinesejo v skladijsko zvezo. Pri tem se ena beseda uveljavi kot vršna, jedrna, krepkejša, druga kot nevršna (naglasno oslabiljena, podrejena). V zvezi pridevnik + samostalniška beseda, taka je npr. zveza *náša máma*, je prva navadno šibkeje naglašena; tako se izjemoma stopnjuje do popolne nenaglašenosti, kot jo imamo v stalnih zvezah tipa *dobro jutro*, *dober dán*, *lahko nóč* in še kje, npr. v takih kot *sveti Péter*, še bolj *šent Péter*. Tudi tonska podoba besedne zveze je jasna: prva od dveh sestavin besedne zveze je navadno višja od druge ipd. Kakor hitro se besedna zveza ali stavek dvigne v poved, dobi tipični intonacijski zaključek, med drugim pa lahko kateri njen del postane tudi poudarjen; tako iz *naša mama* lahko dobimo *Naša mama* ali pa *Naša mama* oz. *Naša mama*.

8.2.2 Z druge strani se, kot vidimo, skladijske stvari deloma kažejo v pisavi. Vsaka poved je v njej zaznamovana z veliko začetonico (tako še začetek dobesednega navedka pri premem govoru), na koncu pa ima t. i. končno ločilo, piko, vprašaj, klicaj (tudi tri pike ali pomišljaj), ne pa vejice ali podpičja, navadno tudi ne dvopičja (razen pred velikimi naštevalnimi enotami). (O tem imamo v knjigi poseben sestavek, str. 297—306). Z vejico so zaznamovana priredna razmerja v okviru posameznih besednih zvez (razen pred vezalnim *in* ali ločnim *ali*, če si dela priredja/priredne zveze neposredno sledita, npr. *Tine, Tone, Jurij, Meta (pionirska to je četa)*, med seboj pa so z vejico ločeni vseh vrst stavki (razen spet pred vezalnim *in* ali ločnim *ali*); vrinjenost, do-stavljenost, predpostavljenost in pristavljenost se zaznamujejo z vejico ipd., kar vse obravnava pravopis.⁴⁸

9 Besedne zveze, stavki in povedi so zložene preprosto ali zapleteno. Če imamo za preprosto vse, kar ni zapleteno, je

⁴⁷ Pri nas prvič sistematično obdelana v moji knjigi Slovenski jezik, Zagreb 1961, str. 50—63; na podlagi eksperimentalnofonetičnih raziskav pa v Skj 4, 1970, str. 189—200; sedaj tudi v Ss 1976, str. 437—462: Fonetika besedila, kar zajema več kot samo poved.

⁴⁸ Prim. sedaj na podlagi mojega besedila v malenkostih prilagojen sestavek. Slušna vrednost ločil v Načrtu pravil za novi slovenski pravopis, Ljubljana 1981, str. 108—110.

15 v vrtnice mirno zroči savinjski plavec,

Vipavec brbljavi, zamišljeni briški kolon,
vsi, ki poznate otiske zapestnic-spon,
tudi vi, pozorno sklonjeni naprej,
19 brodarji v bodočnost, v obzorja nova brez mej...

Tu gre za zelo obsežen in raznovrsten pristavek k samostalniško rabljenemu *vsi*. Pristavek je priredno zložen. Priredna enota je načeloma v eni vrstici, npr. *vi mlinarji, ki nam meljete kruh* ali *ti mož, ki orješ in seješ, se družno z volom potiš, izmenoma kdaj tudi v dveh vrsticah*, npr. *polnagi nosači iz luke tržaške — četa, / kot da kiparju ušla je izpod dleta —*; zaradi stilnega učinka so v eni vrstici navedene tudi po tri pristavne priredne enote, npr. *zidarji iz Renč, mizarji šentviški, Solkanci, ali iz plavžev gorenjskih, iz Kaple, iz Borovelj*; pa spet po dve enoti črnci rudarji iz Idrije, iz Trbovelj, ali drvarji po šumah, šoto vozeči Ižanci, ali Vipavec brbljavi, zamišljeni briški kolon. V nekaj primerih je v isti vrstici poleg ene enote še začetek druge, npr. *vi, sključeni tkalci od stavev, strojarji / smrdljivci, zaviti v čresla ostrí duh, ali pa je ena enota vrinjena: tudi vi, pozorno sklonjeni naprej, / brodarji v bodočnost, v obzorja nova brez mej* ... Zanimiv primer imamo na začetku, kjer se črnci vežejo na rudarje, pesnik pa jih v ničti obliki nanaša tudi na delavce plavžev gorenjskih, iz Kaple, iz Borovelj. Prav tako zelo razgiban je tudi inventar samostalnih določil. Že oznake po krajevem ali pokrajinskem izvoru so različne: (1) predložne: *iz Idrije, iz Trbovelj, iz plavžev gorenjskih, iz Kaple, iz Borovelj, iz luke tržaške, iz Renč, od Nabrežine, od stavev*; (2) pridevniške na -ski iz predložnih zvez: *devinski ribarji, mizarji šentviški, štajerski viničar, savinjski plavec, briški kolon*; (3) oznaka prebivalca iz določenega kraja: *Solkanci, Vipavec, Ižanci*. (1) pridevniške: *beli kamenarji, opaljeni ribarji, polnagi nosači, sključeni tkalci, Vipavec brbljavi, zamišljeni briški kolon*; (2) samostalniške iz pridevnikov: *črnci rudarji, strojarji smrdljivci*; (3) polstavčne pridevniške za odnosnico (ali pred njo): *strojarji smrdljivci, zaviti v čresla ostrí duh; s svincem v pljučih, z očmi gasno-čimí stavec; v vrtnice mirno zroči savinjski plavec; vi, pozorno sklonjeni naprej, brodarji v bodočnost, v obzorja nova brez mej; take oznake so tudi stavčne: četa, kot da kiparju ušla je izpod dleta; vi mlinarji, ki nam meljete kruh; ti mož, ki orješ in seješ, se družno*

z volom potiš; ti štajerski viničar, ki nam vince mediš; vsi, ki poznate otiske zapestnic-spon. Zanimive so tudi identifikacije ogorjenega z osebnim zaimkom: *vi... tkalci, vi mlinarji, ti mož, ti štajerski viničar, ti stavec, vi brodarji, kjer je razlika med ednino in množino izkoriščena spet za stilno variranje*. Tako bi lahko analizo še nadaljevali, da bi prikazali neverjetno raznovrstnost samostalnih besednih zvez v tej pesmi.

Za primer glagolske besedne zveze naj navedemo npr. naslednjo: *morati začeti nehavati hoteti biti*, v stavku: *Res bom moral počasi začeti nehavati hoteti biti vedno prvi // da bi hotel vedno biti prvi*.

Od zapletene zloženosti torej moramo ločiti samo dolge tvorbe, npr. priredne tipa $S < S < S < S$ (prim. zgoraj življenje ječa) ali $S \wedge S \wedge S \wedge S$, kjer bi lahko navedli znano Župančičevo mnogovezje iz Prebujenja:

Mi pa pod njimi se bijemo, vijemo,

sijemo, gasnemo,

škodimo, hasnemo,

v kupe medu in otrova si lijemo,

prostor vesoljni z željami prepletamo,

večnost v trenutek begoten ugnetamo,

z duhom za zadnjimi zvezdami grabimo,

grozo izzivamo, v dušo jo vabimo,

vriskamo, jočemo —

hočemo, hočemo.

Kitica se začne in neha tako rekoč istorično, s čimer se podaja intenzivnost človeškega nehanja, le da na začetku s sopomenkama *bijemo, vijemo*, ki se nekako stopnjujeta, drugič s prav tako stopnjevalno ponovitvijo hotenjskega glagola *hočemo*. Vse preostale vrstice so grajene po načelu enotnosti pomenskih nasprotij: *sijati — gasniti, škoditi — hasniti, vesoljni prostor — človeške želje, večnost — trenutek begoten, duh — zadnje zvezde, groza — izzivanje (namesto beg pred njo), vriskati — jokati*. Te večne nasprotnosti so podane na različnih skladajskih ravni: od prirednosti stavkov (*sijemo, gasnemo*), preko prirednosti stavčnih členov (*medu in otrova*), do stavčnoočenske sorodnosti (*prostor vesoljni z željami prepletamo* ali *z duhom za zadnjimi zvezdami grabimo*, kjer je obakrat implicirano nasprotje *neskončno vesolje — mali človek*).

Podobne stvari bi našli tudi v pesmi Dies irae. Prav tako v bistvu niso zapletene, ampak samo dolge podredne, zveze stavkov tipa

S/
S/
S/
S/
S/
S

čeprav lahko postanejo nepregledne, kakor npr. že omenjeni *morati začeti nehavati hoteti biti prvi*. Primer neskončne podredne verzige S-ov: *Rekla je, da je huda, ker je ne obišče tudi Lojzka, ki ima toliko časa, s katerim ne ve, kaj bi počela, ko pride popoldan iz tovarne, ki je sedaj bliže njenemu stanovanju, kot je bila takrat, ko je začela hoditi na delo, ker je doma niso več nujno potrebovali, ker so manjši otroci, na katere je prej morala paziti, že sami odrasli, kar pa ni veljalo za čas, o katerem je prej govorila, ko...*

Skladnja je na svoj način zelo važna tudi za besedotvorje: pri tem gre v bistvu za to, da večbesedno zvezo v tvorbenem postopku nadomestimo z enobesedno, kot. npr. *majhna miza* → *mizica*, *brez srca* → *brezsrčen*, *nasprotni dokaz* → *protidokaz*, *kot iz slonove kosti* → *slonokoščen*. Podrobneje o tem glej v besedotvornem prispevku.

Poleg enopovednih besedil so tudi več- in mnogopovedna. Tudi v takih besedilih se pojavljajo skladijski problemi, vendar se jih v tej knjigi v glavnem ne bomo dotikali (toda prim. razpravo o besednem redu).

Besedne zveze ali stavčne fraze

0 Besedne zveze (ali stavčne fraze) so večbesedni ustrezniki besednih vrst, besedne vrste same pa so gole (ali nezložene) besedne zveze.

0.1 Besedne vrste so specializirane sestavine jezika za posebne skladijske vloge: samostalniška beseda je najmanjši možni osebek ali predmet, glagol je povedek, pridevniška beseda levi prilastek, prislov je prislovno določilo; predlog izraža le podredna razmerja v besedni zvezi in stavku (od veznikov to zmorejo le *kakor* in njegove sopomenke); veznik edini lahko izraža priredna razmerja v okviru prostega stavka in kakršno koli medstavčno razmerje (kjer pa se ne da rabiti predlog); členek ima naklonske vloge ali opozarja na spremne okoliščine vsebine stavka ali njegovega dela. Predlog, veznik in členek v stavku niso stavčni členi, ampak jih prištevamo k delom stavčnih členov in njihovih delov, ob katerih so, ne glede na to, da členek spada k drugi stavčni strukturi. Medmet je beseda stavek.

Besednim vrstam ustrezajo posamezne besedne zveze, tako da samostalniški besedi ustreza samostalniška besedna zveza (*človek — človek žaba*) itd. . . Ločimo torej samostalniško, pridevniško, prislovno, povedkovnikovo in glagolsko besedno zvezo. Zložena besedna zveza je lahko podredna, priredna ali pristavčna.

0.2 Sklenjenega nauka o besednih zvezah kot zgradbenih enotah v novejših slovenskih slovnicaх ni bilo več (prava izjema je le SS 1976¹), imeli pa smo ga že pri Bohoriču.² Sicer se je nekaj o tem govorilo³ pri povedku, kadar ni bil iz samega glagola, ampak iz »glagol/a/ z nepopolnim pomenom« in iz »povedn/ega/določila«. Oznaka za povedkovnemu določilu ustrezajoč glagolski

* Prva objava; pred tem je bila pod naslovom Stavčna fraza ta problematika v zelo omejenem obsegu obravnavana v Slovenski slovnici 1976, str. 464—475.

¹ Ss 1976, str. 464—475; Stavčne fraze.

² AH, 1584, De syntaxi Latinocarniolana, str. 1—59 + Examen syntaxeos in oratione dominica, 5 str.

³ Ss 1956, str. 285.